

«ЧТО́ ТИ И́МЯ Е́СТЬ?»: ДА ПЫТАННЯ ПРА РОДАВАЕ И́МЯ КНЯЗЯ БАРЫСА УСЯСЛАВІЧА ПОЛАЦКАГА (1128–2018) (ДА 890-ГОДДЗЯ СКОНУ)

Л. В. Ляўшун

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

Мінск, Беларусь

E-Mail: llb55@mail.ru

Беларусы – мабыць, адзіны са славянскіх народаў, у сонме святых якога няма ні роўнаапостальных, ні благаверных князёў і княгінь, з чыімі імёнамі звычайна звязаны стварэнне старажытнай дзяржаўнасці, увядзенне, зацвярджэнне і абарона хрысціянства.

Адсутнасць у беларусаў благоверных князёў – гэта вынік трагічнага гістарычнага шляху нашага народа, у якога была знішчана і памяць аб яго благоверных князях – хрысціцелях гэтых зямель і захавальніках веры – і падменена легендай аб рымскім паходжанні мясцовых княжацкіх дынастый і літоўскай дзяржаўнасці. Міфічны вобраз Палямона і яго нашчадкаў палямоновічаў выціснуў з народнай свядомасці памяць аб Рагвалодзе Полацкім і яго нашчадках, Полацкіх князях – Ізяславе Уладзіміравічы, Брачыславе Ізяславічы, Усяславе Брачыславічы, Барысе Усяславічы і «всеславліх внуках», як яны названы ў «Слове пра паход Ігара».

Кожны з гэтых князёў, акрамя памерлага маладым Ізяслава Уладзіміравіча, кіраваў Полаччынай па некалькі дзясяткаў год; кожны з іх у свой час быў ўшанаваны жыхарамі Полацкай зямлі. І сёння яны вартыя ўдзячнай памяці народау тым ліку – Барыс Усяславіч (каля 1050–1128), 890-годдзе скону якога мы сёлета адзначаем.

Усе вядомыя цяпер звесткі пра Барыса Усяславіча настолькі бедныя, што нават само імя князя да гэтага часу выклікае спрэчкі сярод даследчыкаў гісторыі полацкага княскага дома.

Вядома, што пасля хрышчэння Русі ў антрапаніміконе Рурыкавічаў для найменавання князёў выкарыстоўвалася, як правіла, «іменная пара»: радавое княжае імя паганскага паходжання суправаджалася хрысціянскім, што наракалася пад час хрышчэння. У свецкіх дакументах ўжывалася ў асноўным радавое імя; у тэкстах царкоўнага характару – хрысціянскае. Часам прыводзіліся абодва імя адразу, як, напрыклад, у вядомым надпісы на камені князя Рагвалода Барысавіча: «Господи, помози рабу Своему, Василию в крещении, именем Рогволоду, сыну Борисову».

Гэтая асаблівасць з'явілася прычынай таго, што ў шэрагу работ і шмат якіх генеалагічных табліцах імя Усяславава сына – Барыс – прадстаўлена як хрысціянскае, нарачонае яму ў гонар князя-пакутніка Барыса-Рамана Уладзіміравіча (пам. 1015); а яго радавым імем лічыцца Рагвалод [1, с. 230; 5, с. 9; 10, с. 58–59; 12, с. 44,48,51; 16, с. 113; 18, с. 40], дадзенае ў памяць аб заснавальніку полацкага княскага роду, легендарным Рагвалодзе, які «перешел изь заморья, имяше волость свою Полотьске».

Гэтае меркаванне грунтуецца, у прыватнасці, на звестцы позняга Густынскага летапісу, дзе пра смерць гэтага князя сказана: «Преставися князь Полоцкий Рогволод или Борис» [3, с. 77]. Аднак даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона А.Ф. Літвіна і Ф.Б. Успенскі, аналізуючы гэтае паведамленне, звярнулі ўвагу на тое, што «канструкцыя, якая ўводзіць імёны князёў («Рагвалод або Борис»), вельмі тыповая для сучаснай рускай літаратурнай мовы, зусім не характэрная для мовы вядомых нам летапісных помнікаў. У вядомых нам тэкстах гэтай групы спалучэнне радавога і хрысціянскага імёнаў не ўводзіцца ў тэкст пры дапамозе гэтага злучніка. Гэта прымушае выказаць здагадку, што складальнік Густынскага летапісу, па меншай меры... перайначыў больш ранняе сведчанне, якое было ў яго распараджэнні, ці сам сканструяваў яго. Раздзяляльная канструкцыя з «або» магла, строга кажучы, азначаць, што ён не ведаў, да

якога з полацкіх князёў – Барыса або Рагвалода – адносіцца летапіснае паведамленне пра смерць. Больш верагодна, што складальнік Густынскага зводу быў, так бы мовіць, першым аўтарам гіпотэзы пра тоеснасць двух полацкіх князёў, што згадваліся ў суседніх летапісных артыкулах,... якая (гіпотэза. – Л.Л.) ніякімі старажытнымі летапіснымі сведчанні не падтрымліваецца» [10, с. 273–274].

Да гэтага часу ў навуцы застаецца канчаткова невытлумачаным сведчанне, якое з'яўляецца толькі ў познім летапісанні – у Маскоўскім летапісным зборы і Васкрасенскім летапісе, дзе пералічаны полацкія князі, сасланыя ў 1129 г. Мсціславам Вялікім у Візантыю. У Маскоўскім зборы: «Мьстислав... пославъ по кривские князи, по Давыда, и по Ростислава, и Святослава, и по Рогъволодича два, по Василия, и по Ивана, и въсаждав их в лодии, поточи их ко Царьграду за ослушание их, а по городом их посажа люди своя». У Васкрасенскім зборы пералік некалькі адрозніваецца: «Мьстислав... пославъ по кривские князи, по Давыда, и по Ростислава, и Святослава, и по Рогволодича два, и по Ростиславе, по Василия, и по Ивана...» [9, с. 28–29]. Дадатак «и по Ростиславе» М.М. Карамзін лічыў пазнейшай памылковай устаўкай; пра гэта, у прыватнасці, сведчыць і граматычная форма. Цікава, што пад «Рогволодичама», Васіліем і Іванам, Мікалай Міхайлавіч разумеў сыноў Рагвалода Усяславіча [7, прим. 251], лічачы яго яшчэ адным сынам Усяслава Брачыславіча Полацкага [14, с. 401, 684, примеч. 186; 4, с. 71, примеч. 54, с. 72; 10, с. 594–595 і інш.].

Такое дапушчэнне, на наш погляд, цалкам ўпісваецца ў логіку імянарарчэння полацкіх княжычаў: свайму першынецу Усяслаў даў імя заснавальніка полацкай дынастыі Рагвалода, як бы сцвярджаючы гэтым права полацкага княскага дома на яго «отчину»; наступным сынам даюцца імёны князёў-пакутнікаў, якія загінулі ў дынастычнай міжусобіцы: Барыс, Глеб, Раман, Давід; малодшым – Расціслаў і Святаслаў па вельмі распаўсюджаным ў старажытнай Русі прынцыпе, які даследчыкі антрапанімікона Рурывічаў назвалі прынцыпам вар'іравання радавога імя: для ўказання на сувязь паміж бліжэйшымі продкамі і нашчадкамі «імя сына магло ўтрымліваць... адну з частак імя бацькі, і імёны сына і бацькі мелі, такім чынам, як супадаючыя, так і несупадаючыя кампаненты» [10, с. 32]. У нашым выпадку – Усяслаў, Расціслаў і Святаслаў. Можна нават заўважыць нейкі намер у нарачэнні Усяславам малодшых сыноў – жаданне, каб слава полацкага княскага дома расла і асвятчалася на Русі: **Расціслаў**, **Святаслаў** ...

Між тым, на падставе пераліку полацкіх князёў у Маскоўскім летапісным зборы, Б.М. Флара выказаў меркаванне, што згаданы тут Васіль Рагвалодавіч і вядомы па летапісных сведчаннях Рагвалод Барысавіч, чым хрысцільным імём было, як вядома, Васіль, – адна асоба. А ўжо з гэтага меркавання (якое нічым больш не падмацоўваецца) даследчык робіць выснову, што радавым імём Барыса Усяславіча Полацкага было Рагвалод [16, с. 113]. Яшчэ раней за Б.М. Флару падобнае дапушчэнне прапанаваў Э.М. Загарульскі, заўважыўшы, што Рагвалод Барысавіч «відаць, пад імём Васілія [Рагвалодавіча], у 1129 годзе быў сасланы ў Візантыю» [5, с. 11].

Аднак, як аргументавана заўважаюць даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона, «калі нават прытрымлівацца версіі, паводле якой згаданы ў Маскоўскім летапісным зборы Васілій з'яўляецца сынам Рагвалода, гэтага зусім не дастаткова для атаесамлення яго з Рагвалодам-Васіліем Барысавічам. Два кузены, Барысавіч і Рагвалодавіч, маглі быць цёзкамі па сваіх хрысціянскіх імёнах – такая з'ява была ў вышэйшай ступені распаўсюджанай у родзе Рурывічаў наогул і ў сям'і полацкіх князёў у прыватнасці... Цалкам верагодна, што ў трох братоў – Барыса, Рагвалода і Святаслава – было па сыну з імем Васілій» [10, с. 61]. Заўважым, Васілій – імя для дома Рурывічаў знакавае, паколькі з'яўляецца хрысціянскім імём хрысціцеля Русі Уладзіміра Святога.

Разам з тым, заўважаюць даследчыкі, «у дамангольскі перыяд... пры вельмі абмежаваным наборы спрадвечных княжацкіх імёнаў і надзвычайным багацці князёў-цёзак імёны сына і бацькі ў пераважнай большасці выпадкаў не супадаюць. Падобнае несупадзенне аж да XIII ст. ёсць з'явай настолькі рэгулярнай, што мэтазгодна казаць пра існаванне яўнай забароны на нарачэнне сына імём жывога бацькі... На Русі паўтор радавога

імя жывога бацькі характарызуе істотна больш позні этап развіцця дынастычнага именаслова і аж да XVI стагоддзя спалучаецца з забаронай на поўнае антрапанімічнае прыпадабненне сына жывому бацьку... неабходна, аднак, падкрэсліць, што гаворка ідзе выключна пра забарону на паўтор родавых княжых, язычніцкіх па паходжанні імёнаў. Што тычыцца імёнаў хрысціянскіх, то абмежаванні падобнага роду тут наўрад ці калі б то ні было насілі строга забаронны характар» [10, с. 267–268, 34].

Гэтая заканамернасць вельмі умацоўвае пазіцыю тых навукоўцаў (да якіх далючаюся і я. – Л.Л.), якія лічаць, што Барыс Усяславіч не мог мець радавога імя Рагвалод, паколькі ён так назваў свайго сына. І, такім чынам, Рагвалод Барысавіч не мог называцца Рагвалодам Рагвалодавічам, тым больш, што, па сведчанні даследчыкаў, «ні ў воднай вядомай нам крыніцы уладальнік такога імя і імя па бацьку не фігуруе» [10, с. 269].

Вядома, што ўжо ў канцы XI – першай палове XII стагоддзя імя Барыс магло сумяшчаць у сабе функцыі хрысціянскага і радавога імя, чаму ёсць нямала прыкладаў [10, с. 270] і фактаў, якія могуць сведчыць пра тое. Што тычыцца менавіта Полацка, то вядома, што ў фрэскавым роспісе Спаскай царквы ў Сельцы (дзе разам з прап. Еўфрасінняй падзвізалася дачка князя Барыса Еўпраксія) прыкметнае месца займае фрэска свв. князёў Барыса і Глеба, што пераканаўча сведчыць аб іх устойлівым шанаванні ў Полацкім княстве ўжо ў першай чвэрці XII стагоддзя.

Яшчэ аргумент на карысць нашага меркавання: аж да XIII стагоддзя ў самых старажытных рускіх летапісах (Лаўрэнцьеўскім, Іпацьеўскім і Наўгародскім першым) не сустракаецца прыкладаў спалучэння ў межах аднаго наймення радавога імя і хрысціянскага імя па бацьку. Між тым у «Жыціі Еўфрасінні Полацкай» дачка князя Барыса называецца «княжна Борисовна именем Звенислава»; і значыць, побач з княскім імем князёўны пастаўлена менавіта княскае радавое імя па бацьку.

Таксама і ў паведамленні пра жаніцьбу сына князя Барыса на ўнучцы Мсціслава Вялікага, жаніх называецца Рагвалод Барысавіч: «Ізяслаў [Мсціславіч] аддаў дачку свою ў Полацк за Барысавіча за Рагвалода» [8, стб. 311; пад 1144 г.]. Такім чынам, «калі жаніх... названы сваім радавым імём, то натуральна меркаваць, што і ў якасці імя па бацьку ў дадзеным выпадку ўжыта тое, якое лічылася радавым імём яго бацькі» [10, с. 269].

Ту ж карціну даюць нам надпісы на Барысавых і Рагвалодавым камянях [13, с. 26–27; №№ 20–22]: у тых, якія выбітыя па загадзе Барыса Усяславіча, ён называецца толькі Барыс: «Господи, помози рабу своему *Борису*». А вось на Рагвалодавым камені князь загадаў высячы абодва сваіх імя (радавое і хрысціянскае) і толькі адно імя свайго бацькі: «В лето 6679 [1171] месяца мая в 7 день доспен крест сей. Господи помози рабу своему *Василию* в крещении именем *Рогволоду* сыну *Борисову*».

«Улічваючы, – заўважаюць А.Ф. Літвіна і Ф.Б. Успенскі, – што падобныя надпісы, асабліва ў тых выпадках, калі яны відавочна створаны ў рамках адной мясцовай традыцыі, маюць тэндэнцыю набываць характар формулы, якая складаецца з пэўных элементаў, можна дапусціць, што ў іх павінны прысутнічаць абодва імя князя, радавое і хрысціянскае». І калі у захаваных надпісах на Барысавых камянях ўжыта толькі адно імя, «натуральна дапусціць, што гэтае імя сумяшчае ў сабе абедзве функцыі, з'яўляючыся і радавым і хрысціянскім адначасова» [10, с. 271].

Таксама і «ў летапіснай згадцы пра смерць бацькі Рагвалода названа толькі адно яго імя Барыс. Пры гэтым у самых старажытных летапісных тэкстах, якія апісваюць скон каго-небудзь з Рурывічаў ў XI – першай палове XII стагоддзя, толькі хрысціянскім імём могуць называцца княжычы і князёўны, але не дарослыя, цалкам самастойныя князі... Паведамленне пра смерць такіх асоб, якія маюць усю паўнату родавых правоў, абавязкова ўтрымліваюць указанне іх радавога імя і толькі часам – разам з ім – ўказанне імя хрысціянскага... Такім чынам, тая акалічнасць, што ў паведамленні пра смерць аднаго з полацкіх князёў, змешчаным пад 1128 годам, памерлы названы Барысам, з найбольшай верагоднасцю азначае, што тое ж імя выкарыстоўвалася і ў якасці радавога» [10, с. 270–271].

Паказальна таксама, што ва ўсіх спісах «Хаджэння ігумена Данііла ў Святую зямлю» (1104–1107 гг.?), дзе Данііл, пералічваючы рускіх князёў, пра якіх ён маліўся, згадвае і старэйшых полацкіх князёў, яны называюцца Барыс, Глеб, Давід, у той час як астатнія князі згадваюцца пад двума імёнамі [10, с. 272]: «И о сем похвалю благаго Бога, яко сподоби мя, худаго, имена князь руских написати у Святого Савы в Лавре, и ныне поминаются имена их в ектении с женами их и с детьми. Се же имена их: Михаил Святополк, Василий Володимир, Давид Всеславлич, Михаил Олег, Панкратий Ярослав Святославлич, Феодор Мистислав Володимирич, Борис Всеславлич, Глеб Меньский» [17, с. 359].

Улічваючы ўсе гэтыя факты, даследчыкі старажытнарускага княжацкага антрапанімікона прыйшлі да высновы, што ўсе чатыры імя святых князёў, братоў-пакутнікаў Барыса-Рамана і Глеба-Давіда, даваліся сынам Усяслава Полацкага як адзіныя, якія сумяшчалі функцыі і радавога княжацкага і хрысціянскага хрысцільнага [10, с. 481].

Таким чынам, апошні з вялікіх полацкіх князёў найверагодна меў адзінае імя – Барыс: па паходжанні – славянскае язычніцкае, але асвятчанае пакутніцкай смерцю Рамана-Барыса Уладзіміравіча і ўключанае ў славянскія святцы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии) в IX – XIII вв. / Л. В. Алексеев. / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков. – М., 1966.
2. Борис и Глеб // Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/153171.html/>. – Дата доступа: 22.11.2017.
3. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей/ Подг. текста Ю. В. Анхимюка, С. В. Завадской и др.; Ред. тома: В. А. Кучкин (отв. ред.), Л. Л. Муравьёва, А. М. Панченко(†). – : Том LX. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 202 с.
4. Данилевич, В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В.Е. Данилевич. – Киев, 1896. – 288 с.
5. Загорюльский, Э. М. Генеалогия полоцких князей Изяславичей / Э. М. Загорюльский. – Мн., 1994. – 31 с.
6. Иоанн I // Православная Энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/469570.html>. – Дата доступа: 22.11.2017.
7. Карамзин, Н. М. История государства Российского. – изд. 2-е, исп.-ое. – СПб.: В типографии Н. Греча, 1819. – Т. II. – 586 с. [Электронный ресурс] / История. – Режим доступа: http://www.magister.msk.ru/library/history/karamzin/kar02_05.htm. – Дата доступа: 18.10.2017.
8. Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полное собрание русских летописей. Изд-е 1-е.– Т. 1. – СПб., 1846 г. – 392 с. – [Электронный ресурс] / Полное собрание русских летописей. – Режим доступа: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_01.shtml. – Дата доступа: 22.11.2017.
9. Летопись по Воскресенскому списку. Издание 1-е // Полное собрание русских летописей. – Т. VII. – СПб., 1856. – 358 стр. – [Электронный ресурс] / Полное собрание русских летописей. – Режим доступа: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_07.shtml. – Дата доступа: 20.11.2017.
10. Литвина, А. Ф., Успенский, Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М., 2006. – 904 с.
11. Рапов, О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – М., 1977. – 268 с.
12. Рукавишников, А. В. Некоторые вопросы истории Полоцкой земли домонгольского периода / А. В. Рукавишников // Русское Средневековье. 2000–2001 годы. – М., 2002. – С. 40–69.
13. Рыбаков, Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1964. – 48 с.
14. Соловьёв, С. М. Сочинения в восемнадцати книгах / С. М. Соловьёв. – Книга 1. Том 1-2. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.
15. Татищев, В. Н. История Российская с самых древнейших времен: [в 5 кн.] / [Соч.] Васильем Никитичем Татищевым. – М. [1768–1848]. – Кн. II. – 1773. – [8], 536 с.
16. Флоря, Б. Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка / Б. Н. Флоря // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.
17. Хождение Даниила, Русской земли игумена (по списку ВОЗ Ст. 124, последняя четв. XV в. Национальной биб-ки Польши, Варшава), л. 97 б–98 // Рэлігійнае пісьменства кірылічнай традыцыі XI–XV стст. / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; уклад., прадм., камент., указ.-давед. ім. Л. В. Ляўшун. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – (Помнікі даўняга пісьменства Беларусі) – С. 359.
18. Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков – М., 1998. – Т. 3: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – 240 с.